

УДК 94 (477) (092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2024-1-100-110

Любомир ДУТКО

аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка,
м. Дрогобич, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-6576-8287>

e-mail: lyubomyr.dutko@gmail.com

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ ПРАЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В СУЧАСНОМУ ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Анотація. Мета дослідження полягає у реконструкції процесу осмислення науково-популярних праць М. Грушевського в сучасній українській історіографії. **Методологія дослідження** передбачає використання принципів об'єктивності, історизму і системності, а також властивих для історіографічного дослідження загальнонаукових і спеціально-історичних методів. **Наукова новизна** статті полягає у дослідженні малознаної проблеми рецепції науково-популярних праць М. Грушевського в історіографії кінця ХХ – початку ХХІ ст. **Висновки.** У підсумку відзначено, що здійснювана М. Грушевським за допомогою різних форм і методів наукова популяризація отримала чималу увагу в сучасній українській історіографії. Актуалізуючи чималі поклади різнопланового джерельного матеріалу (насамперед, епістолярій, щоденники і мемуари), дослідники протягом останнього тридцятиліття всебічно опрацювали численні аспекти національно-освідомлюючого дискурсу визначного історика. У підсумку постали ґрунтовні студії над проблемами мотивації його популярної праці (Ф. Шевченко, В. Смолій, Р. Пиріг, В. Тельвак), її теоретико-методологічних засад (В. Кухар, І. Гирич, В. Ульяновський, В. Тельвак), проблематики і дискурсивних практик (В. Шевчук, А. Трубайчук, С. Кульчицький, Я. Малик), особливостей оприлюднення й поширення (В. Кавунник, М. Капраль, А. Фелонюк), рецепції (В. Тельвак, Н. Романцова) та ін. Завдяки цьому маємо доволі насичену фактами й оцінками картину національно-освідомлюючого служіння М. Грушевського, яка переконливо атестує його знаковим в українській культурі публічним інтелектуалом першої третини ХХ ст.

Разом із тим, відзначені вище чималі здобутки дозволяють виявити перспективні сюжети дослідження праці Грушевського-популяризатора. Насамперед, вкажемо на чималу вибірковість історіографів, адже з відомих на сьогодні понад 120 науково-популярних праць історика, науковим аналізом охоплено не більше десятка. Також не всі періоди популяризаторської творчості вченого досліджені належним чином. У цьому сенсі практично відсутня інформація про останнє десятиліття його праці, незважаючи на те, що науково-популярні студії вченого протягом 1924–1934 рр. надалі виходили за межами більшовицької держави, виконуючи свою важливу освідомлюючу місію. Зрештою, слід поставити як самостійну проблему нерезалізованих національно-освідомлюючих проєктів М. Грушевського, що стане також орієнтиром для пошуку наразі незнаних рукописів чи видань. У підсумку, реалізація цих та інших проблем дозволить підійти до створення самостійного панорамного дослідження про М. Грушевського як наукового популяризатора.

Ключові слова: М. Грушевський, науково-популярні праці, сучасна українська історіографія, рецепція.

Liubomyr DUTKO

Postgraduate Student of the World History and Special Historical Disciplines Department,
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-6576-8287>

e-mail: lyubomyr.dutko@gmail.com

POPULAR SCIENTIFIC WORKS OF MYKHAILO HRUSHEVSKY IN CONTEMPORARY HISTORIOGRAPHIC DISCOURSE

Abstract. The purpose of the study is to reconstruct the process of understanding the popular scientific works of M. Hrushevsky in modern Ukrainian historiography. **The research methodology**

involves the use of the principles of objectivity, historicism, and systematicity, as well as general scientific and special-historical methods typical for historiographical research. The scientific novelty of the article consists in the study of the little-known problem of the reception of M. Hrushevsky's popular scientific works in the historiography of the late 20th – early 21st centuries. Conclusions. In the end, it was noted that the scientific popularization carried out by M. Hrushevsky with the help of various forms and methods received considerable attention in modern Ukrainian historiography. Updating considerable deposits of diverse source material (primarily epistolary, diaries and memories), researchers over the last three decades have comprehensively worked out numerous aspects of the nationally conscious discourse of the prominent historian. As a result, we observed an increase of thorough studies on the problems of the motivation of his popular work (F. Shevchenko, V. Smoliy, R. Pyrig, V. Telvak), its theoretical and methodological foundations (V. Kuhar, I. Hyrych, V. Ulyanovsky, V. Telvak), issues and discursive practices (V. Shevchuk, A. Trubaychuk, S. Kulchytskyi, Ya. Malik), features of publication and dissemination (V. Kavunnyk, M. Kapral, A. Felonyuk), reception (V. Telvak, N. Romantsova) and others. Thanks to this, we have a picture of M. Hrushevsky's nationally conscious service, which is quite saturated with facts and assessments, that convincingly certify him as a significant public intellectual of the first third of the 20th century in Ukrainian culture.

At the same time, the significant achievements noted above allow us to identify promising subjects of research on the work of Hrushevsky-popularizer. First of all, let us point out the considerable selectivity of historiographers, because of the more than 120 popular scientific works of the historian known today, no more than a dozen have been covered by scientific analysis. Also, not all periods of the scientist's popularizing work have been adequately researched. In this sense, there is practically no information about the last decade of his work, even though the scientist's popular science studies during 1924–1934 continued to go beyond the borders of the Bolshevik state, fulfilling its important enlightening mission. In the end, the unrealized nationally conscious projects of M. Hrushevsky should be considered as an independent problem, which will also serve as a reference point for searching for currently unknown manuscripts or publications. As a result, the implementation of these and other problems will allow us to approach the creation of an independent panoramic study about M. Hrushevsky as a scientific popularizer.

Key words: *M. Hrushevsky, popular scientific works, modern Ukrainian historiography, reception.*

Постановка проблеми. Злам 1980–90-х рр. був позначений в Україні стрімким поверненням національної історіографічної спадщини. Таку ситуацію зумовив суспільний запит на пізнання рідного минулого, не спотвореного комуністичною пропагандою. Відтак почалося масове перевидання знакових текстів класиків української соціогуманітаристики, серед яких особливо популярними виявилися науково-популярні праці Михайла Грушевського. У перші роки незалежності вони виходили зазвичай репринтним способом, нерідко без жодних супроводжуючих текстів, де б містилася хоча б підставова інформація про автора, а також мотиви і практики його культурно-освідомлюючої праці. Втім згодом, завдяки солідному доробку діаспорної грушевськiани й першим студіям материкових дослідників, такі передруки супроводжувалися дедалі розлогішими впровадженнями, що іноді мали й наукову вартість. Наслідком такого постійно зростаючого дослідницького інтересу до феномену Грушевського-популяризатора стала поява чималої кількості різнопланових історіографічних напрацювань. Кількісна значущість і дискурсивна своєрідність цих текстів актуалізують проблему їхнього підсумування для визначення консенсусних, дискусійних та перспективних проблем.

Метою статті є реконструкція процесу осмислення науково-популярних праць М. Грушевського в сучасній українській історіографії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З огляду на тривалий досліджуваний період 1990-х – початку 2020-х рр., протягом якого відбувається осмислення різнопланової спадщини автора «Історії України-Руси», на сьогодні чимало написано стосовно головних тенденцій новітнього етапу грушевськознавства [1–6]. Втім, в аспекті з'ясування особливостей новітніх опрацювань доробку Грушевського-популяризатора, здебільшого маємо лише стислі нотатки бібліографічного плану як складові елементи історіографічних студій. При цьому найбільш змістовно сучасний аналіз науково-популярної грушевськiани присутній у розвідках останніх років. Тут слід згадати передмови В. Кавунника [7], А. Фелонюка та М. Капрала [8–9] до відповідних томів зібрання творів Великого Українця у 50-ти томах. Найбільш повне на сьогодні узагальнення сучасної грушевськiани, втім і її

аспекту, сфокусованого на науково-популярну творчість Великого Українця, належить Н. Романцовій. У ґрунтовній монографії вона відтворила вітчизняний грушевськознавчий дискурс протягом майже 150-ти років, чимало уваги присвятивши і сучасному його періоду [10, с. 126–248]. Втім, у працях цих та інших авторів відсутній комплексний аналіз досліджуваного питання, а також не зауважені студії останнього десятиліття. Ця обставина й зумовила актуальність нашої проблеми.

Виклад основного матеріалу. Як уже йшлося вище, перша спроба історіографічного аналізу науково-популярних праць М. Грушевського належить авторам передмов до їхнього перевидання протягом першої половини 1990-х рр. Так, уже в 1990 р. у серії «Пам'ятки історичної думки в Україні» було перевидане російськомовне видання «Нарису історії українського народу». Його упорядники – знані історіографи Ф. Шевченко та В. Смолій – познайомили широкі читацькі кола з ключовими фактами інтелектуальної біографії визначного вченого й особливістю його національно-освідомлюючої праці [11]. При цьому на їхні тези природним чином вплинула компартійна риторика, адже книга вийшла в останній рік існування СРСР і лише за умов «поміркованої критики» Великого Українця можна було добитися від влади дозволу на появу його найважливішої популярної студії, а відтак і отримання її спраглим дійсного знання читачем. Незважаючи на ритуальні закиди на адресу низки висновків автора, дослідники уперше слушно пов'язали появу науково-популярних праць львівського професора з активізацією його громадської діяльності на початку ХХ ст.: «У сповнені по вінця політичною боротьбою й організаторською діяльністю роки М. Грушевський не забуває про популяризацію наукових знань» [11, с. 348].

Далі історіографи доволі ретельно відтворили особливості історичного дискурсу М. Грушевського. За періодами – від ранньоісторичних часів і до початку ХХ ст. – вони показали історіографічне новаторство історика, а в деяких випадках і його зрозумілу залежність від попередників. Коли не можна було оминати антиросійських тез книги вченого, Ф. Шевченко та В. Смолій пояснювали їх ситуацією того часу й об'єктивною обмеженістю джерельної бази, що нею володів автор «Нарису». Сучасні історіографи також уперше торкнулися особливостей дискурсивних практик видатного вченого, вказавши, що в «Нарисі» найповніше відображення отримала манера та стиль письма, концептуальний виклад матеріалу, а також своєрідна методика підготовки праць, адресованих широкій читацькій аудиторії. У підсумку Ф. Шевченко та В. Смолій підкреслили: «Незважаючи на прорахунки, окремі дискусійні питання та тематичні лакуни, М. С. Грушевський загалом створив масштабну та багатопланову історію українського народу, повну трагізму та героїзму, підйомів та спадів, етноспецифічних та загальнолюдських устремлінь» [11, с. 365]. Загалом, аналізована передмова сповнена щирої симпатії до наукового та громадського чину М. Грушевського й була первістком материкової грушевськіани, що задавав традицію висвітлення його творчої спадщини, виходячи з українського історіографічного інтересу.

Здійснені в першій половині 1990-х рр. перевидання інших науково-популярних праць М. Грушевського також містили передмови (щоправда не такі ґрунтовні, як проаналізована вище), в яких йшлося про їхню видавничу, змістову й концептуальну специфіку. Так, В. Шевчук у своїх редакторських вступях до праці «Як жив український народ» наголосив, що розуміючи те значення, яке для національного духовного розвитку має популяризація українського історичного знання, М. Грушевський наполегливо займається цією справою і створює низку популярних книг, що виходили значними накладками та мали винятковий вплив на просвіту рідного народу [12].

Подібне бачення важливості науково-популярних студій М. Грушевського для національного самоусвідомлення українців висловив і А. Трубайчук у передмові до книги «Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх» [13]. Він слушно вказав на потребу привернення дослідницької уваги до феномену історико-популярної спадщини визначного історика, що тривалий час перебував на периферії історіографічного інтересу. Сучасний дослідник вповні виправдано пов'язав написання автором «Історії України-Руси» популярних студій з можливістю легальної видавничої праці в імперії Романових після революції 1905 р., оскільки саме наддніпрянські

українці найбільше потребували несфальшованих імперською пропагандою знань про рідне минуле. А. Трубайчук уперше довів, що «Історія України, приладжена до програми ...» є авторським скороченням «Ілюстрованої історії України». Насамкінець, дослідник відтворив особливості історіографічного дискурсу М. Грушевського, відзначивши низку концептуальних моментів, що надалі залишаються актуальними, а також тези, які переосмислила наука протягом ХХ ст.

У свою чергу, В. Ульяновський у післямові до перевидання студії М. Грушевського «З історії релігійної думки на Україні» уперше реконструював процес створення праці й особливості її рецепції. На підставі раніше незнаного листування визначного історика з американським приятелем пастором В. Кузівим, яке відклалося у київських архівних колекціях, сучасний історіограф довів, що книга постала до певної міри спонтанно, адже попередньо знайдений замовник відмовився від роботи. Також В. Ульяновський довів, що попри гостру потребу у фінансах, М. Грушевський залишився вірним своїм дослідницьким принципам і умовою власного авторства поставив науковий підхід до написання книги й її друк у позаконфесійному видавництві. Втім, аргументовано показав сучасний історіограф, фахова критика неодмінно вказувала на той факт, що праця постала на замовлення та за фінансування американських євангелістів. «Та попри все це, – підсумував київський учений, – узагальнюючий нарис з історії церкви та релігійної думки в Україні, створений найвизначнішим українським істориком, користувався великою популярністю, й книжка розходилася добре» [14, с. 548]. Відзначимо, що до подібних висновків дійшли і львівські дослідники В. Кухар [15] та Я. Малик [16]. Від себе ж додамо, що тим самим «З історії релігійної думки на Україні» виконувала важливу освідмлюючу місію серед українського загалу, втім і тієї його частини, що перебувала під більшовицькою окупацією.

Здійснені протягом першої половини 1990-х рр. передруки науково-популярних студій М. Грушевського та перші спроби з'ясування обставин їхнього створення, поширення і сприйняття призвели до появи спеціальних розвідок про феномен культурно-освідмлюючої праці визначного історика. Приміром, С. Кульчицький зосередився на осмисленні званої студії М. Грушевського в шести частинах «Всесвітня історія» як історіографічного явища [17]. На підставі розлогого джерельного матеріалу сучасний історіограф довів, що у науковій спадщині М. Грушевського «Всесвітня історія» посідає особливе місце, адже вчений не планував завчасно опрацювання узагальнюючої картини історичного буття людства. Фактично, ідея з'явилася спонтанно і була пов'язана з обставинами життя у засланні. Втім, слушно вказав С. Кульчицький, в нових обставинах революційного руху в Україні книга, запланована як спосіб з користю провести час за відсутності доступу до архівних матеріалів, набула особливого значення для українського загалу. Мовиться про те, що вона вперше пропонувала погляд на минуле нашого народу в широкому контексті процесів світової історії. Тим самим пересічний читач отримував уявлення про Україну як рівноправного дієвця всесвітньо-історичного процесу, а не складову котроїсь із європейських імперій, як це змальовувалося у попередній історіографічній традиції. Також вперше київський дослідник торкнувся питання стильових особливостей дискурсу М. Грушевського як автора популярних творів. На прикладі «Всесвітньої історії» він вказав, що вони відзначаються «простою і ясною мовою, прозорістю думок, цілковитою доступністю викладу, а інколи – й незвичною для цього завжди серйозного дослідника дотепністю» [17, с. 14].

Особливо багато уваги сучасні історіографи присвятили «Нарису історії українського народу» М. Грушевського. Найбільш докладно про нього на сьогодні написав В. Кавунник [7]. Опрацювавши значне коло мемуарних, щоденникових та особливо епістолярних джерел, київський дослідник ретельно реконструював історію видання цієї чи не найбільш запитаної серед широких читацьких кіл книги. Він довів, що ідея книги виникла після прочитання львівським професором лекцій у Парижі, що і лягли в її основу. В. Кавунник відтворив непростий шлях «Нарису» до читача, адже європейські видавці вважали комерційно збитковим видання праці, заснованої на схемі, що була послідовним запереченням «звичайної» імперської моделі східноєвропейського минулого. Втім,

демонструє В. Кавунник, з властивою собі витривалістю й енергійністю М. Грушевський переборює всі перепони. Тож книга в 1904 р. побачила світ, щоб робити свою потрібну справу з поінформування читачів про існування одного з найбільших слов'янських народів, який неприхильними обставинами історичної долі втратив єдність і політичну суб'єктність.

Попри побоювання видавців та деяких українських інтелектуалів, наголошує сучасний історіограф, книга виявилася на часі, адже вийшла багатотисячними накладами у чотирьох виданнях і чимало заважила на свідомісних зрушеннях у середовищі своїх читачів. «Задум Михайла Грушевського підготувати працю, – висновує В. Кавунник, – у якій було б обґрунтоване формування українського народу як окремої нації, беззаперечно виконаний успішно. Про це свідчать чотири перевидання книжки з теми, яку століттями цензурували в Російській імперії. Ба більше, концепція «Очерка истории украинского народа» вийшла за межі академічного дискурсу й стала предметом для дискусій у публіцистичному, літературному й навіть філософському наративі» [18, с. 30]. Відзначимо, що подібний освідомлюючий ефект «Нарису» мав і на українську читацьку спільноту початку 1990-х рр., адже висвітлював історичне минуле з погляду нашого історичного інтересу.

Найбільш докладний на сьогодні аналіз «Нарису» як історіографічного явища належить знаному грушевськознавцю І. Гиричу. Вже на початку розгляду київський дослідник слушно вказав на винятковість цієї книги у творчому доробку Великого Українця, адже у ній читач уперше отримав цілісний і вповні академічний образ минулого свого народу як органічної складової європейської спільноти. Саме цією книгою, на слушне переконання сучасного історіографа, М. Грушевський мав намір покінчити з тими деструктивними міфами, які насаджувала російська суспільна думка в мізки наддніпрянської інтелігенції. З огляду на таке освідомлююче завдання, твердить І. Гирич, львівському професору при написанні «Нарису» не йшлося про широту палітри історичних фактів і нюансів, адже вони могли бути почерпнуті з маси інших студій. Важливішим був виховний момент для людної підросійської України, що полягав в інтерпретаційних акцентах, оцінному ставленні до подій минулого й історичних персонажів. «І такі моменти, – наголосив історіограф, – цьому читачеві Михайло Грушевський подав в «Очерку»» [19, с. 11].

Далі І. Гирич надзвичайно докладно – за історичними періодами – відтворив ті новаційні для початку ХХ ст. історіографічні пропозиції М. Грушевського, що він їх популяризував у своїй науково-популярній книзі. Цими знаннями видатний учений давав до рук освіченої публіки надійну зброю для культурного протистояння домінуючій на Наддніпрянщині російській версії історії простору східного слов'янства. І хоча М. Грушевського стереотипно атестують народником, вказує сучасний дослідник, саме у «Нарисі» він постає інтелектуалом-державником, який запропонував переконливу версію історичного поступу українців як самостійної – політично, ментально і культурно – нації. «Отже, – висновує І. Гирич, – не перебільшуючи, можемо сказати, що «Очерк истории украинского народа» був тією книжкою, яка заклала спільну стратегію й тактику українського руху щодо ставлення до російської держави. Це була не тільки наукова, а й суспільно-політична праця» [19, с. 15].

Маємо на сьогодні й спробу цілісного осмислення науково-популярної історіографічної творчості М. Грушевського. Її появу стимулювало видання творів історика в 50-ти томах, де в окрему книгу було зібрано його національно-освідомлюючі студії. Їхній цілісний аналіз у передмові до 23-ї книги багатотомника запропонували М. Капраль та А. Фелонюк. Першочергово вони вповні виправдано пов'язали національно-освідомлюючу працю М. Грушевського з активізацією суспільно-політичних процесів на Наддніпрянщині на початку ХХ ст. Мовиться про те, що після революції в Росії 1905 р. і призупинення цензурних обмежень українських видань, склалися сприятливі обставини для навздогінної модернізації національної свідомості наддніпрянців.

Далі львівські дослідники ретельно проаналізували історію створення чотирьох опублікованих у 23-му томі праць вченого – «Про старі часи на Україні. Коротка історія України», «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці», «Історія України» для шкіл і «З історії релігійної думки на Україні». Також М. Капраль та А. Фелонюк зібрали враження і відгуки сучасників на ці популярні роботи та простежили способи й шляхи

поширення М. Грушевським своїх науково-популярних студій. У підсумку проведеного дослідження львівські історіографи дійшли аргументованого висновку: «Науковою популяризацією на прикладі «Короткої історії України» М. Грушевський прагнув досягнути кілька цілей: представити цілісний образ історії України (наукова мета); задовольнити зростаюче зацікавлення українців своїм минулим, особливо у період революційних змін у 1905–1907 рр. (суспільно-громадська мета); надати науково обґрунтовані знання про минуле (виховна мета)» [8, с. VI].

За подібною історіографічною логікою М. Капраль та А. Фелонюк проаналізували науково-популяризаторську діяльність М. Грушевського і в добу Визвольних змагань [9]. Вони з'ясували, що голова Центральної Ради розгорнув у революційний період неймовірну для того часу діяльність з видання науково-популярних робіт з історії України та всесвітньої історії. Як доказ, вони згадали про такі праці вченого, як «Всесвітня історія в короткім огляді» у VI частинах, доведена до кінця XIX ст.; чотири видання «Ілюстрованої історії України», доповненої подіями Першої світової війни та часу революції; «Старинна історія. Античний світ»; «Середні віки Європи». Поряд із цим, вказують львівські дослідники, у лютому 1919 р. в Кам'янці-Подільському М. Грушевський почав працювати над шкільними підручниками і в короткому часі видав навчальну книгу «Історія України: Прилажена до програми вищих початкових шкіл і нижших класів шкіл середніх», що доволі швидко набув популярності серед молоді та педагогів.

Тоді ж учений перевидає значними накладками низку популярних праць більш раннього періоду (приміром, три видання «Про старі часи на Україні. Коротка історія України», «Про українську мову й українську школу», «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці» та ін.). Зрештою, чималий освідомлюючий ефект, слушно наголошують історіографи, мали такі збірки наукових і науково-популярних статей М. Грушевського, як, наприклад, «З політичного життя старої України: Розвідки, статті, промови» та «Студії з економічної історії України. Економічний і соціальний перелом XV–XVII вв.: Господарство польського магната на Наддніпров'ю». Разом із тим, уперше в історіографії наголосили М. Капраль та А. Фелонюк, чимало з запланованих і навіть проанонсованих М. Грушевським на сторінках тогочасної періодики науково-популярних праць так і не було підготовлено з огляду на складні обставини революційної доби. Попри це, висновують львівські дослідники, науково-популярні видання голови Центральної Ради стали потужним чинником національно-культурного освідомлення українців, впливаючи на модернізацію їхньої громадської самосвідомості.

З огляду на важливість науково-популярної праці в інтелектуальному життєписі М. Грушевського, цьому сюжету чимало уваги присвятили і біографи вченого. Так, відомий дослідник С. Плохій влучно відзначив, що виданням «Очерка истории украинского народа» львівський професор завершив тривалу кампанію за вихід до наддніпрянського читача [20, с. 66]. Після появи цієї книги, твердить гарвардський професор, для М. Грушевського одним із головних завдань на Наддніпрянщині між революцією 1905 р. і Першою світовою війною було зберегти й закріпити поступки, яких український рух добився від уряду під час революції. Прагнучи максимально скористатися цими поступками, автор «Історії України-Руси» з метою донесення української ідеї до максимально широкого кола українців і розвитку їхньої національної свідомості, активно видавав і перевидавав власні науково-популярні тексти з української історії.

Ще більш затребуваною, а тому й активною, твердить С. Плохій, науково-популяризаційна праця М. Грушевського стала у роки революції. Сучасний історіограф звертає увагу, що лише протягом першого революційного року вчений підготував рекордну кількість статей і популярних брошур з історії. Мовиться про те, що він писав нові історичні твори та перевидавав старі, що популяризували українську справу. «У той час багато його праць, – слушно вказує С. Плохій, – виходили багатотисячними накладками і допомагали величезній кількості «малоросіян» стати українцями, а також пояснити своїм сусідам, що таке українство» [20, с. 91]. Аргументуючи своє спостереження, сучасний історик нагадує, що протягом лише першого революційного року четвертим виданням вийшла «Ілюстрована історія України», а також була тричі перевидавана розрахована на селянську

аудиторію праця «Про старі часи на Україні». Поряд з цими студіями, М. Грушевський двічі видав розвідки про Переяславську угоду 1654 р. між Україною й Московією, а також передрукував деякі давні історичні статті, значущі, на його думку, в новий період, і кілька брошур, що пояснювали витoki українського руху та його завдання. С. Плохій робить висновок, що все це мало чималий вплив на зростання національної самосвідомості широких мас революційного українства.

Чимало про науково-популярну працю М. Грушевського йдеться у найновішій спробі його інтелектуальної біографії авторства Р. Пирога та В. Тельвака. Авторитетні дослідники аргументовано відзначили, що розуміння львівським професором першочерговості культурно-освідомлюючого служіння змусило його на початку ХХ ст. переорієнтувати своє життя і відклавши суто наукові проекти прийнятися за творення праць для широких громадських кіл. Сучасні грушевськознавці твердять: «Не маючи можливості популяризувати українську історію та культуру на підросійських землях з університетської кафедри, вчений з цією метою в 1904–1914 рр. випустив друком призначені для російських читачів декілька науково-популярних видань» [21, с. 220; 22, с. 218]. Найбільшу зацікавленість, вказують Р. Пиріг і В. Тельвак, серед читачів здобув «Очерк истории украинского народа». Саме поява цієї книги, наголошують сучасні історіографи, започаткувала ознайомлення російського суспільства з національною моделлю українського минулого й ініціювала широке обговорення наукових ідей М. Грушевського у професійних колах імперії.

Поряд із питаннями мотивації, тематики, дискурсивних практик, ідейних засад й інших подібних аспектів науково-популяризаційної праці М. Грушевського, сучасні історіографи подекуди артикулюють проблеми методологічного рівня. Для прикладу згадаємо з'ясування І. Гиричем [23], В. Ульяновським [24], В. Тельваком [25, с. 162–163] та ін. особливостей розуміння автором «Історії України-Руси» завдань і стандартів наукової популяризації. Як відомо, поштовхом для львівського професора замислитися над цими проблемами став вихід званої популярної книги М. Аркаса «Історія України-Русі» та розгорнута довкола неї дискусія, в якій активну участь взяв і сам М. Грушевський. Сучасні дослідники одноставно вказали на доволі модерне розуміння ним проблем і пріоритетів наукової популяризації, що виходили з потреби виховання свідомого своїх національних викликів українського громадянина. Власне така чітка позиція львівського професора, висновують грушевськознавці, сприяла професіоналізації науково-популярної складової нашої соціогуманітаристики.

Зрештою, чимало на сьогодні написано стосовно проблеми рецепції науково-популярної творчості М. Грушевського в інтелектуальній думці його доби. Найбільш комплексно це питання на сьогодні дослідив В. Тельвак. У низці статей [26–27] і монографій [28–29] дрогобицький дослідник, опрацювавши широке коло критичних відгуків, епістолярних, щоденникових і мемуарних джерел довів, що саме адресовані широким колам культурно-освідомлюючі студії визначного вченого отримали найбільше схвалення сучасників. При цьому не тільки академічна критика, але й пересічні читачі вказували на переваги дискурсивних практик Грушевського-популяризатора. Мовилося, насамперед, про доступність викладу, переконливість аргументації, чіткість запропонованих концептуальних тез тощо. З огляду на це, аргументовано підсумував В. Тельвак, науково-популярні студії автора «Історії України-Руси» успішно виконували покладену на них місію масового охоплення читацької аудиторії та її культурно-громадського виховання. «Науково-популярні твори М. Грушевського, що з'явилися на початку ХХ ст., стали важливим фактором тогочасного наукового життя, – робить висновок дрогобицький дослідник. – Про це свідчать як значні наклади цих праць, так і розгорнута довкола них жвава полеміка... Численні корективи та уточнення, що стосувалися різних аспектів фахового, концептуального та методичного характеру, сприяли швидкому становленню та збагаченню науково-популярного напрямку в тогочасній українській історіографії. А це, в свою чергу, послужило могутнім чинником національного відродження першої третини ХХ ст.» [30, с. 356].

Найбільш актуальний досвід рецептивної грушевськiани, втiм i першoї третини ХХ ст., належить згаданiй на початку нашої розвiдки мариупольськiй дослідниці Н. Романцовiй. Особливiстю її iсторiографiчного аналізу є те, що вона окремо не розглядає процес осмислення сучасниками М. Грушевського його популярних праць, вiдносячи їх до бiльшoї групи науково-публіцистичних текстiв [10, с. 167–183, 217–229]. Стосовно них, сучасний iсторiограф вiднoтовує чималу затребуванiсть у середовищі українського загалу національно-освiдомлюючої творчостi визначного iнтелектуала, свiдченням чого були неодноразовi перевидання його студiй чималими накладами. Н. Романцова на багатьох прикладах вiдтворює особливостi сприйняття популярних текстiв М. Грушевського у рiзних iдейних середовищах (патріотичному, iмперськoму, москвофiльськoму, малоросiйськoму та iн.), вказуючи, що оцiночнi спостереження залежали вiд ставлення того чи iншого оглядача до феномену модерного українства. У пiдсумку, iсторикiня влучно пiдсумувала, що голосне обговорення сучасниками науково-популярних студiй автора «Iсторiї України-Руси» також мало важливий національно-мобiлізуючий ефект.

Висновки. Як засвiдчив проведений аналіз, здiйснювана М. Грушевським за допомогою рiзних форм i методiв наукова популяризація отримала чималу увагу в сучаснiй українськiй iсторiографiї. Актуалізуючи значнi поклади рiзнопланового джерельного матерiалу (насамперед, епiстолярiй, щоденники i мемуари), дослідники протягом останнього тридцятилiття всебiчно опрацювали численнi аспекти національно-освiдомлюючого дискурсу визначного iсторика. У пiдсумку, постали ґрунтовнi студiї над проблемами мотивації його популярної праці (Ф. Шевченко, В. Смолiй, Р. Пирiг, В. Тельвак), її теоретико-методологiчних засад (В. Кухар, I. Гирич, В. Ульяновськiй, В. Тельвак), проблематики i дискурсивних практик (В. Шевчук, А. Трубайчук, С. Кульчицькiй, Я. Малик), особливостей оприлюднення й поширення (В. Кавунник, М. Капраль, А. Фелонюк), рецепції (В. Тельвак, Н. Романцова) та iн. Завдяки цьому, маємо доволi насичену фактами й оцiнками картину національно-освiдомлюючого служiння М. Грушевського, яка переконливо атестує його знаковим в українськiй культурi публічним iнтелектуалом першoї третини ХХ ст.

Разом iз тим, вiдзначенi вище чималi здобутки дозволяють виявити перспективнi сюжети дослідження праці Грушевського-популяризатора. Насамперед, вкажемо на чималу вибiрковiсть iсторiографiв, адже з вiдомих на сьогодні понад 120 науково-популярних праць iсторика, науковим аналізом охоплено не бiльше десятка. Також не всi перiоди популяризаторськoї творчостi вченого дослідженi належним чином. У цьому сенсi практично вiдсутня iнформація про останнє десятилiття його праці, незважаючи на те, що науково-популярнi студiї вченого протягом 1924–1934 рр. надалi виходили за межами бiльшовицькoї держави, виконуючи свою важливу освiдомлюючу мiсiю. Зрештою, слiд поставити як самостiйну проблему нереалізованих національно-освiдомлюючих проєктiв М. Грушевського, що стане також орієнтиром для пошуку наразi незнаних рукописiв чи видань. У пiдсумку, реалізація цих та iнших проблем дозволить пiдiйти до створення самостiйного панорамного дослідження про М. Грушевського як наукового популяризатора.

Список літератури

1. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 4–16.
2. Тельвак В. Грушевськiана на сторiнках «Українського iсторичного журналу» (1991–2010 рр.). *Iсторiографiчні дослідження в Україні*. 2012. Вип. 22. С. 483–498.
3. Тельвак В. Грушевськiана Руслана Пирoга. *Архіви України*. 2011. № 2–3 (273). С. 290–298.
4. Тельвак В. Грушевськознавство: методологiчні проблеми поступу. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 29–35.
5. Тельвак В. Монографiчна грушевськiана: спроба узагальнення. *Гуржiївськi історичнi читання: Збiрник наукових праць*. 2013. Вип. 6. С. 104–107.
6. Telwak W. Monograficzne hruszewskiana: próba uogólnienia. *Sensus Historiae*. 2013. Вип. XII. С. 129–136.

7. Кавунник В. Історія видання «Очерка» Михайла Грушевського. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 22.* Львів: Світ, 2015. С. V–XLII.
8. Капраль М., Фелонюк А. Михайло Грушевський як автор науково-популярних нарисів з історії України. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 23.* Львів: Світ, 2014. С. V–XXVIII.
9. Капраль М., Фелонюк А. «Коли гармати говорили, муза Клію не мовчала»: Наукова та науково-популярна спадщина М. Грушевського (1917–1923). *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 9.* Львів: Світ, 2009. С. V–XXIV.
10. Романцова Н. І. Михайло Грушевський в історичній науці (1890–1934 рр.). Проблема в українській історіографії. Маріуполь: МДУ, 2019. 528 с.
11. Шевченко Ф., Смолий В. М. С. Грушевський: краткий очерк жизни и научной деятельности. *Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа.* Киев: Лыбидь, 1990. С. 345–365.
12. Шевчук В. Михайло Грушевський та його найкоротша «Історія України». *Грушевський М. С. Як жив український народ.* Київ: Веселка, 1992. С. 3–8.
13. Трубайчук А. Вірний син свого народу. *Грушевський М. С. Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх.* Київ: Варта, 1993. С. 3–10.
14. Ульяновський В. «З історії релігійної думки на Україні». *Грушевський М. Духовна Україна. Збірник творів.* Київ, 1994. С. 545–549.
15. Кухар В. З історії видання книги М. Грушевського «Про старі часи на Україні». *Книга в соціокультурному просторі (досвід книговидання XIX–XX ст. і сучасні проблеми).* Львів, 1995. С. 103–105.
16. Малик Я. М. Грушевський – автор і видавець праці «З історії релігійної думки на Україні». *Історія релігій в Україні.* 1994. С. 115–117.
17. Кульчицький С. «Всесвітня історія» Михайла Грушевського як історіографічне явище. *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць.* Київ: Українська Видавнича Спілка, 2002. С. 10–15.
18. Кавунник В. До історії «Нарису історії українського народу» Михайла Грушевського. *Грушевський М. Нарис історії українського народу.* Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2021. С. 27–30.
19. Гирич І. «Нарис історії українського народу» Михайла Грушевського як твір, що формував ментальність українця модерного часу. *Грушевський М. Нарис історії українського народу.* Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2021. С. 7–26.
20. Плохий С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. Київ: Критика, 2011. 599 с.
21. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 572 с.
22. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ: Либідь, 2016. 576 с.
23. Гирич І. Ще до проблеми «Аркас і Грушевський». *Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник.* 1996. С. 221–231.
24. Ульяновський В. Микола Аркас, «Історія України-Русі» і Михайло Грушевський. *Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник.* 1996. С. 161–221.
25. Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття). Дрогобич: Вимір, 2002. 236 с.
26. Тельвак В., Педич В., Тельвак В. «З історії релігійної думки» Михайла Грушевського в оцінках сучасників. *Історія релігій в Україні: Наук. щорічник.* 2013. Кн. I. С. 768–773.
27. Тельвак В. В., Тельвак В. П. «Всесвітня історія в короткім огляді» Михайла Грушевського в оцінках сучасників. *Міжнародна науково-практична конференція «Питання всесвітньої історії».* Дрогобич: ТЗОВ «Трек-ЛТД», 2013. С. 109–111.
28. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ–Дрогобич, 2008. 494 с.
29. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Дрогобич, 2012. 169 с.
30. Тельвак В. Науково-популярні праці Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях початку XX століття. *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* 2006. Вип. X. С. 348–358.

References

1. Telvak, V.V., Telvak, V.P. (2021). Modern Hrushevsky studies: gains, losses, prospects. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, 4–16 [in Ukrainian].
2. Telvak, V. (2012). Hrushevskiana on the pages of the “Ukrainian Historical Journal” (1991–2010). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 22, 483–498 [in Ukrainian].

3. Telvak, V. (2011). Hrushevskiana Ruslan Pirog. *Arkhivy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 2–3 (273), 290–298 [in Ukrainian].
4. Telvak, V. (2010). Hrushevsky studies: methodological problems of progress. *Kraieznavstvo [Local history]*, 3, 29–35 [in Ukrainian].
5. Telvak, V. (2013). Monographic Hrushevskiana: an attempt at generalization. *Hurzhiivski istorychni chytannia: Zbirnyk naukovykh prats [Gurdjieff's historical readings: Collection of scientific papers]*, 6, 104–107 [in Ukrainian].
6. Telwak, W. (2013). Monograficzne hruszewskiana: próba uogólnienia. *Sensus Historiae*, XII, 129–136 [in Polish].
7. Kavunnyk, V. (2015). The history of the publication “Essay” by Mykhailo Hrushevskiy. *Hrushevskiy M. S. Tvory: u 50 t. T. 22 [Hrushevskiy M. S. Works: in 50 volumes, Volume 22]*. Lviv: “Svit” Publishing House, V–XLII [in Ukrainian].
8. Kapral, M., Felonyuk, A. (2014). Mykhailo Hrushevskiy as an author of popular science essays on the history of Ukraine. *Hrushevskiy M. S. Tvory: u 50 t. T. 23 [Hrushevskiy M. S. Works: in 50 volumes, T. 23]*. Lviv: “Svit” Publishing House, V–XXVIII [in Ukrainian].
9. Kapral, M., Felonyuk, A. (2009). “When the guns spoke, muse Clio was not silent”: Scientific and popular science heritage of M. Hrushevskiy (1917–1923). *Hrushevskiy M. S. Tvory: u 50 t. T. 9 [Hrushevskiy M.S. Works: in 50 volumes, Volume 9]*. Lviv: “Svit” Publishing House, V – XXIV [in Ukrainian].
10. Romantsova, N. I. (2019). *Mykhailo Hrushevskiy in historical science (1890–1934). A problem in Ukrainian historiography*. Mariupol [in Ukrainian].
11. Shevchenko, F. P., Smoliy, V. A. (1990). M. S. Hrushevsky: a brief outline of life and scientific activity. *Hrushevskiy M. S. Ocherk ystoryy ukraynskoho Naroda [Hrushevskiy M.S. Essay on the history of the Ukrainian people]*. Kyiv: “Lybyd”, 345–365 [in Ukrainian].
12. Shevchuk, V. (1992). Mykhailo Hrushevskiy and his shortest “History of Ukraine”. *Hrushevskiy M. S. Yak zhyv ukrainskyi narod [Hrushevskiy M. S. How the Ukrainian people lived]*. Kyiv: Veselka, 3–8 [in Ukrainian].
13. Trubaichuk, A. (1993). Faithful son of his people. *Hrushevskiy M. S. Istoriiia Ukrainy, pryladzhena do prohramy vyshchyykh pochatkovykh shkil i nyzhchyykh klasiv shkil serednykh [Hrushevskiy M. S. History of Ukraine, adapted to the program of upper elementary schools and lower classes of secondary schools]*. K.: “Varta”, 3–10 [in Ukrainian].
14. Ulyanovsky, V. (1994). “From the history of religious thought in Ukraine”. *Hrushevskiy M. Dukhovna Ukraina. Zbirnyk tvoriv [Hrushevskiy M. Spiritual Ukraine. A collection of works]*. Kyiv, 545–549 [in Ukrainian].
15. Kukhar, V. (1995). From the history of the publication of M. Hrushevskiy’s book “About old times in Ukraine”. *Knyha v sotsiokulturnomu prostori (dosvid knyhovydannia XIX–XX st. i suchasni problemy) [The book in the socio-cultural space (experience of book publishing in the 19th – 20th centuries and modern problems)]*. Lviv, 103–105 [in Ukrainian].
16. Malyk, Ya. (1994). M. Hrushevskiy – author and publisher of the work “On the History of Religious Thought in Ukraine”. *Istoriiia religii v Ukraini [History of religions in Ukraine]*, 115–117 [in Ukrainian].
17. Kulchytskyi, S. (2002). Mykhailo Hrushevskiy’s “World History” as a historiographical phenomenon. *Mykhailo Hrushevskiy – naukovets i polityk u konteksti suchasnosti. Zbirnyk naukovykh prats [Mykhailo Hrushevskiy is a scientist and politician in the context of modernity. Collection of scientific works]*. Kyiv: Ukrainian Publishing Union, 10–15 [in Ukrainian].
18. Kavunnyk, V. (2021). To the history of Mykhailo Hrushevskiy’s “Essay on the History of the Ukrainian People”. *Hrushevskiy M. Narys istorii ukrainskoho narodu [Hrushevskiy M. Essay on the history of the Ukrainian people]*. Kharkiv: Book Club “Family Leisure Club”, 27–30 [in Ukrainian].
19. Hyrych, I. (2021). “Essay on the history of the Ukrainian people” by Mykhailo Hrushevskiy as a work that shaped the mentality of a modern Ukrainian. *Hrushevskiy M. Narys istorii ukrainskoho narodu [Hrushevskiy M. Essay on the history of the Ukrainian people]*. Kharkiv: Book Club “Family Leisure Club”, 7–26 [in Ukrainian].
20. Plohiy, S. (2011). *Great redistribution. The unusual story of Mykhailo Hrushevskiy*. Kyiv [in Ukrainian].
21. Pyrig, R., Telvak, V. (2021). *Mykhailo Hrushevskiy: biography against the background of the times*. Kherson [in Ukrainian].
22. Pyrig, R., Telvak, V. (2016). Mykhailo Hrushevskiy: biographical essay. Kyiv [in Ukrainian].
23. Hyrych, I. (1996). Even before the “Arkas and Hrushevskiy” problem. *Istoriiia, istoriosofiiia, dzhereloznavstvo. Istorychnyi zbirnyk [History, historiosophy, source studies. Historical collection]*, 221–231 [in Ukrainian].

24. Ulyanovsky, V. (1996). Mykola Arkas, “History of Ukraine-Russia” and *Istoriia, istoriosofii, dzhereloznavstvo. Istorychnyi zbirnyk [History, historiosophy, source studies. Historical collection]*, 161–221 [in Ukrainian].
25. Telvak, V. (2002). *Theoretical and methodological bases of historical views of Mykhailo Hrushevsky (end of the XIX – beginning of the XX century)*. Drohobych [in Ukrainian].
26. Telvak, V., Pedych, V., Telvak, V. (2013). “From the history of religious thought” by Mykhailo Hrushevsky in the evaluations of contemporaries. *Istoriia religii v Ukraini: Nauk. shchorichnyk [History of religions in Ukraine: Science. Yearbook]*, I, 768–773 [in Ukrainian].
27. Telvak, V., Telvak, V. (2013). Mykhailo Hrushevsky’s “World History in a Brief Review” in the Assessments of Contemporaries. *Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia “Pytannia vsesvitnoi istorii” [International Scientific and Practical Conference “Issues of World History”]*. Drohobych: “Trek-LTD” LLC Publishing House, 109–111 [in Ukrainian].
28. Telvak, V. (2008). *The creative heritage of Mykhailo Hrushevskyi in the estimation of contemporaries (end of the 19th – 30s of the 20th century)*. Kyiv–Drohobych [in Ukrainian].
29. Telvak, V. (2012). *The figure of Mykhailo Hrushevskyi in the historiography of Central-Eastern Europe (end of the 19th – 30s of the 20th century)*. Drohobych [in Ukrainian].
30. Telvak, V. (2006). Popular scientific works of Mykhailo Hrushevskyi in historiographical discussions of the beginning of the 20th century. *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk [Drohobytsky local history collection]*, X, 348–358 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 16.04.2024
Схвалено до друку / Accepted: 03.06.2024